

"לעסוק בדברי תורה" - תעסוקה משמעותית של גברים חרדים עם מוגבלות שכלית

חיה גרשוני¹

במשנה, בסדר קודשים, מסכת מידות, מתואר מבנה בית המקדש והתפקידים שמילאו בו הכהנים והלוויים. בפרק ב', משנה ה', מתואר תפקידה של לשכת העצים כך: "ששם הכהנים בעלי מומין מתליעים בעצים". ואכן, כוהנים בעלי מום הופנו לעיסוק שאפשר גם להם לתרום לעבודת המקדש ולממש את המשמעות הדתית הגלומה בייחוסם של כוהנים.

הזכות להשתלבות בתעסוקה נחשבת לאחת מזכויות היסוד הראשונות שעליהן נאבקו אנשים עם מוגבלות. זכות זו היא גם הזכות הראשונה שעוגנה במסגרת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות התשנ"ח-1998. שילוב תעסוקתי נחשב ערך ראשון במעלה במציאות חברתית אשר בה מקום העבודה מהווה זירת התרחשות מרכזית בחיי האדם (טל ואח', 2017). לא במקרה הפכה ההשתלבות בשוק התעסוקה לחוד החנית במאבקייהם של אנשים עם מוגבלות לזכות להשתלבות שוויונית. זאת, בפרט לאור השתתפותם הנמוכה יחסית של אנשים עם מוגבלות בשוק התעסוקה (רימון-גריןשפן ואח', 2018). המאבק על הזכות לתעסוקה ולהנגשה במקומות העבודה מתחרה לעיתים במאבק על קצבאות נכות, שכן השאיפה להשתלב בתעסוקה עולה

---

1 חיה גרשוני, עורכת דין, דוקטורנטית בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב. מחקרה, בהנחיית נטע זיו ודפנה הקר, עוסק בזכויות אנשים עם מוגבלות בהדגשים על הקהילה החרדית ועל זוגיות והורות. מאמר זה מבוסס על הרצאה בכנס "תעסוקת אנשים עם מוגבלות בחברה החרדית" (דצמבר, 2021). תודה לנתן חנינה וליונית אפרתי, מובילי הכנס מטעם נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות במשרד המשפטים. התובנות שלכם העשירו את הטקסט. תודה לחברתי נטע פלדמן על הערותיה המחכימות, ותודה לבני היקר חיים שלמה נ"י, שאיתר והעמיק במקורות התורניים העוסקים בלימוד תורה של אנשים עם מוגבלות.

בקנה אחד עם ערכים חברתיים המקדשים את העבודה, וזאת תוך דחיקת אלו שאין באפשרותם להשתלב בעבודה כלל (מור, 2008). הבחנה זו משמעותית בהקשר לאנשים עם מוגבלות שכלית, שבהם עוסק מאמר זה. המאבק על הזכות לתעסוקה זכה לביקורת גם כנגד התפיסה הקפיטליסטית הכרוכה במאבק זה, תפיסה המודדת את האדם על פי תפוקתו (ברכפלד, 2021).

במאמר זה אעלה ביקורת נוספת ביחס לתפיסת התעסוקה כזכות ראשונית וכערך מרכזי בעולמם של אנשים עם מוגבלות שכלית בקהילה החרדית. אבקש לטעון כי אנשים חרדים עם מוגבלות שכלית אינם רואים בהכרח את ההשתלבות התעסוקתית בראש סולם העדיפויות, וזאת מתוך פערם באופן תפיסת הקריירה וניהול הפנאי בין העולם החרדי לכלל האוכלוסייה, ומתוך תפיסה הרואה עליונות בלימוד התורה של גברים על פני יציאה לעבודה, בפרט כאשר זו אינה נחוצה לצורכי פרנסה. משכך, אטען כי בהבניית מענים עבור כלל האנשים עם המוגבלות יש להיות קשובים לתפיסותיו ולסולם הערכים של כל פרט, ולנסות להגשים את שאיפותיו במסגרת תעסוקה מתאימה, התנדבות, לימוד תורה או פעילות פנאי אחרת, שאותה הוא רואה כבעלת ערך עבורו.

אדגיש כי המונחים עבודה, תעסוקה ועיסוק אינם זהים, כך גם עבודה בשוק החופשי אינה זהה לעבודה מוגנת (אם כי לאחרונה כורסם תקדים משפטי שהרחיב את משמעות ההעסקה המוגנת, מתפיסה שיקומית וטיפולית לכיוון של יחסי עובד ומעביד. ראו: ע"ע 30279-05-19 **חיים זר נ' מת"ש – מרכזי תעסוקה שיקומיים בע"מ ואח'**. מיום 10.10.21). במסגרת מאמר זה אבחין בין תעסוקה מכוונת פרנסה לתעסוקה שאינה מכוונת פרנסה, ובמונח תעסוקה אכלול כל עיסוק המנותק מצורך כלכלי, אשר כולל גם עיסוק בהקשר השיקומי.

המאמר מתמקד באנשים עם מוגבלות שכלית, אך סקירת המוגבלות מתוארת בהקשר הרחב, ובחלק מההיבטים אין הבחנה בין המוגבלויות השונות.

החלק הראשון של המאמר ישרטט את הרקע לעולמם של אנשים חרדים עם מוגבלות, תוך שימת דגש על חשיבות הבנת המוגבלות בהקשר התרבותי. החלק השני יעסוק בהיעדר הכרה בזכותם של אנשים עם מוגבלות שכלית ונפשית להחזיק בערכים דתיים ותרבותיים ולהגשימם על פי רצונם ובהתאם לסביבתם התרבותית. החלק השלישי ישרטט תפיסות תעסוקתיות בקרב אנשים חרדים ללא מוגבלות, ויתייחס לערכים המיוחסים לתעסוקה לעומת לימוד תורה. החלק הרביעי יציג ממצאים חלקיים מתוך ראיונות עומק שנערכו במסגרת מחקר מקביל, עם אנשי מקצוע ובני משפחה של אנשים חרדים עם מוגבלות שכלית. הממצאים יציפו את המתח בין מימוש עצמי בתעסוקה ובין מימוש ערכים, ובעיקר לימוד תורה. סיכום המאמר יקרא להקשבה מחודשת בעת תכנון מענים לאנשים עם מוגבלות בכלל, לשחרור מהתפיסות המקובלות ביחס לצרכים, לרצונות ולסולם הערכים,

ולמתן הזדמנות לאדם עם המוגבלות להגשמה עצמית, שאותה הוא רואה כנכונה לו ותואמת את רצונו ושאיפותיו.

מוגבלות בקהילה החרדית

צומתי הצטלבות של מוגבלות ותרבות באים לידי ביטוי גם בהקשר לתעסוקת אנשים עם מוגבלות (טל ואח', 2017), מאפיינים רלוונטיים בקהילה החרדית באים לידי ביטוי בתפיסות ביחס למוגבלות. בשנת 2021 היו חברי הקהילה החרדית כ-13% מכלל תושבי מדינת ישראל (כהנר ומלאך, 2021). אוכלוסייה זו אינה הומוגנית והיא בנויה מזרמים שונים הנבדלים זה מזה ברמת הפתיחות לחברה הכללית, היחס למודרנה, הקשר עם המסורת והאידיאולוגיות (כהנר, 2020). הקהילה החרדית מבוססת על קיום מוקפד של ההלכה היהודית, בדלנות מהחברה הכללית ותפיסות קהילתיות קולקטיביסטיות, הכוללות מחויבות הדדית ונורמות התנהגות מחמירות (Barth & Ben-Ari, 2014; Cohen & Hill, 2007; כהנר, 2020; פרידמן, 2021). תפיסת המוגבלות בקהילה החרדית מושפעת מערכים של חמלה ומחויבות הדדית, אך שיח הזכויות של אנשים עם מוגבלות, כמו שיח זכויות של קבוצות אוכלוסייה אחרות, זר לקהילה החרדית (גרשוני, 2018; Orr et al., 2021). בעבר הייתה סטיגמה ביחס למוגבלות, ובקהילה החרדית רבים העדיפו להסתיר את המוגבלות. בעשורים האחרונים מתוארת מגמה של שיפור תדמיתם של אנשים עם מוגבלות בקהילה החרדית (ליכטיץ וגלובמן, 2006; Loewenthal, 2013), אם כי עדיין קיימת רתיעה ממוגבלות בהקשר לשידוכיהם של אנשים עם מוגבלות, ולפעמים גם קיימת השפעה על שידוכי בני משפחה (פלדמן, 2015; גרשוני, 2018; Sher et al., 2022). סולם הערכים התרבותי גובר על ערכים כמו עצמאות, שוויון ואוטונומיה ואנשים עם מוגבלות בקהילה החרדית מעדיפים בדרך כלל לאמץ את ערכי קהילתם (Weiss et al., 2013; גרשוני, 2022). חיבור לסולם הערכים התרבותי בא לידי ביטוי גם בהעדפה תעסוקתית, כפי שיתואר בהמשך.

הזכות למימוש ערכים בהתאם לסולם הערכים התרבותי

בפתיחה למאמר זה תוארה חשיבות שילוב תעסוקתי של אנשים עם מוגבלות, הנגזר מתוך ערכים המקדשים את התעסוקה. לערכים אלו נוספות גם מגמות הקוראות למגוון אנושי בקרב עובדים כתורם לביצועי הארגון (Hunt et al., 2018). אך מסתבר כי ערכים אלו אינם ראשונים במעלה בחברות מסורתיות, המחזיקות בסולם ערכים שונה.

בעשורים האחרונים רווחות תיאוריות לא מעטות העוסקות בפלורליזם, רב תרבותיות והכרה בזכותם של פרטים וקבוצות לשמר ערכים תרבותיים וקהילתיים (Berlin & Williams, 2013)

Scorza, 2006; Crowder, 2020; שטרן, 2016), אלא שתיאוריות אלו אינן נותנות את הדעת לאנשים עם מוגבלות, בפרט מוגבלות שכלית ונפשית. תיאורטיקנים רבים בתחום ההתפתחותי והחברתי, דוגמת מאסלו, פיאז'ה וקולברג, קושרים בין התגבשות שאיכות ותפיסות ערכיות ובין יכולות קוגניטיביות ובריאות בגוף ובנפש (Maslow, 1968; Kavathatzopoulos, 1991), הגם שמחקרים אמפיריים לא מצאו הקבלה בין מנת משכל לשאיכות ערכיות (עזגד ורייטר, 1988; Lifshitz-Vahav et al., 2015; צמח, 2019). מתוך התיאוריות המקשרות בין ערכים ליכולות קוגניטיביות נוצרה גישה שאינה מייחסת ערכים ואידיאולוגיה דתית לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית. כך, אולי שלא במפתיע, קיימת התעלמות מהזכות לחופש דת, מצפון ותרבות באמנה הבין-לאומית בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות. זכות זו מופיעה באמנות מקבילות, דוגמת האמנה הבין-לאומית לזכויות אזרחיות ומדיניות (סעיף 18) ובאמנה בדבר זכויות הילד (סעיפים 14, 30). הצהרת האו"ם, האוסרת אפליה על בסיס דת או אמונה, כוללת את חופש המחשבה, המצפון, הדת והאמונה כמקשה אחת: "The right to freedom of thought, conscience, religion or belief". אולם זכות זו, כאמור, אינה מופיעה באמנה בדבר זכויות אנשים עם מוגבלות. סעיף 30 באמנה מתייחס, אומנם, לזכות לתרבות, אך דרך ההתייחסות לזכות זו מבטאת דווקא גישה המצמצמת את ההיבט הערכי והקהילתי של האדם עם המוגבלות. הזכות לתרבות כוללת הנגשת תוכניות טלוויזיה, תרבות וספורט, וכן זכות לבטא את תרבות המוגבלות, כמו שפת הסימנים. מתוך הללו ניתן להבין מדוע לא מייחסים לאנשים עם מוגבלות ערכים ואידיאולוגיה דתית וקהילתית. לא ייפלא, אפוא, שלעיתים סולם הערכים הקהילתי אינו מובא בחשבון בתכנון תעסוקה של אנשים חרדים עם מוגבלות שכלית.

תפיסות תעסוקה וקריירה בקהילה החרדית

התעסוקה מהווה ערך חברתי-תרבותי הנעוץ עמוק בהתהוותה של החברה הישראלית, אשר ראתה בעבודה ערך עליון המממש ערכים של הגשמה עצמית, שוויון ואוטונומיה ברמה האישית והלאומית (כרמי, 2004). הקהילה החרדית, כמו קהילות מסורתיות אחרות, מעמידה ערכים אלו בדירוג שולי, כשמקדימים אותם ערכים של ציות, כבוד ומחויבות לנורמות התרבותיות (Duriez, 2002). ניתן לראות זאת גם בהקשר של ערכי עבודה ותפיסת התעסוקה בקהילה החרדית, שנתפסת בעיקר כערוץ לכרנסה. ערכי לימוד התורה וקיום אורח חיים חרדי מצויים בראש סולם הערכים, והשקעה בקריירה נתפסת כמנוגדת לקיומם של ערכים אלו (מלכיאלי, תשע"ז). שטדלר (2004) מסבירה כי ההסתייגות מקריירה היא תגובה חרדית לאתיקת העבודה הישראלית, שאותה רואים החרדים כנובעת מאותן תפיסות סוציאליסטיות המעמידות את האדם במרכז, בניגוד לאורח החיים החרדי השם במרכז את קיום המצוות. שטדלר מצטטת את הרב יואל שוורץ האומר כי: "למלאכה אין שום ערך, אלא אם כן היא משמשת כאמצעי לעבודתו

הרוחנית של האדם, שאם לא כן, הרי חלילה הופכת העבודה לדת, וסופה להיבטל ככל האיליים." בהמשך לדברים המצוטטים אצל שטדלר, משווה הרב שוורץ (תשס"א) את תפיסת העבודה כערך – לערכים הקומוניסטיים המנוגדים לדת. מנגד, לימוד תורה נחשב ערך מרכזי וראשון במעלה שאליו שואף הגבר החרדי, כל עוד אינו נדרש לצאת לעבודה לפרנסתו, בדרך כלל כאשר עולה בידי אשתו להשתכר ברמה המאפשרת לקיים חיי צניעות (פרידמן, 1995; ווגנר, 2015). עמדות הרואות בלימוד התורה ערך מרכזי הגובר על ערך כל תעסוקה אחרת באו לידי ביטוי גם בקרב משפחות חרדיות המגדלות ילד עם מוגבלות. אימהות שנשאלו על השפעת מוגבלות הילד על הקריירה של ההורים, הדגישו כי הקריירה "לא מדברת אליהן" וסותרת את האמונה ואורח החיים של המשפחה, כאשר לימוד התורה ותמיכה בתורה אלו הערכים המרכזיים (גרשוני וטאוב, 2021). מטבע הדברים, עמדות אלו מוטמעות גם בקרב האנשים עם המוגבלות השכלית הנחשפים להן. מטעם זה ראוי לתכנן תעסוקה של אנשים חרדים עם מוגבלות מתוך מודעות לסולם הערכים התרבותי השונה המלווה אותם בעולם העבודה.

תפיסות תעסוקה של אנשים חרדים עם מוגבלות שכלית

לסיכום האמור עד כה, לתעסוקת אנשים עם מוגבלות שכלית נודע ערך רב החורג מעצם התעסוקה עצמה. במחקר ובפרקטיקה בולט הערך המיוחד לתעסוקה של אנשים עם מוגבלות כמסייע בהגשמה עצמית, שוויון, אוטונומיה ותחושת מסוגלות, אלא שאותם ערכים, שקיימים במידה כזו או אחרת בכל עשייה אנושית, מצויים בדרג נמוך בסולם הערכים בקהילה החרדית, אשר מעדיפה לראות בתעסוקה אפיק פרנסה ומעודדת את הגברים להשקיע את שעות הפנאי בלימוד תורה. המונח "קריירה" בנרטיב החרדי נתפס כמונח שלילי שאינו עולה בקנה אחד עם הערכים התרבותיים של אורח החיים, הדוגל בהשקעה בלימוד תורה ובאורח חיים חרדי. למרות זאת ואף שעל פי ההלכה קיימת חשיבות גם ללימודו של אדם עם מוגבלות שכלית, נראה כי הסביבה אינה מכירה בחשיבות זו. רווחת גישה, גם בקרב אנשי מקצוע מתוך הציבור החרדי, כי עיסוק בעבודה מהווה את הדרך הראויה למילוי שעות הפנאי של אנשים עם מוגבלויות. ואכן, לתעסוקה חלק ניכר בסיפוק צרכים של שוויון, מימוש עצמי והשתלבות חברתית, אך ספק רב עד כמה יש בכך מענה מיטבי לשאיפותיהם ולערכיהם של האנשים עם המוגבלות עצמם.

במהלך מחקר שערכה כותבת מאמר זה (גרשוני, 2018, גרשוני, בעבודה), העוסק בסוגיית נישואים והורות של אנשים חרדים עם מוגבלות, צוינו באקראי אזכורים על אודות עיסוקם של הגברים. אזכורים אלו ביטאו במקרים רבים את הפער בתפיסת התעסוקה בין האנשים עם המוגבלות השכלית עצמם ובין הסביבה התומכת בהם. ואכן, בני משפחה ואנשי מקצוע, חרדים אף הם, נוטים לבחור עבור אנשים עם מוגבלות, גברים וגם נשים, עיסוק התואם לערכים המודרניים של ניצול הפנאי. לעומתם, האנשים עם המוגבלות מעדיפים

למלא את הפנאי בתעסוקה התואמת לערכי הקהילה, כאשר רבים מהגברים המשתייכים לקבוצה זו מעדיפים לעשות זאת באמצעות לימוד תורה. חשוב להדגיש כי לצורך מאמר זה נדלו אמירות אקראיות שהועלו בראיונות, כאשר מרבית המרואיינים לצורך המחקר לא ביטאו עמדתם ביחס לסוגיה זו, שכן מוקד המחקר עסק בנישואים ובהורות. לפיכך, אין לייחס לאמירות משמעות אמפירית, והן מהוות ביטוי לעמדת המרואיינים שהתייחסו לכך בלבד. עוד חשוב להדגיש כי מרואיינים רבים, ובכללם אנשים עם מוגבלות ובני משפחה, המשולבים בתעסוקה כזו או אחרת שאינה לימוד תורה, אינם רואים בכך הפרה של נורמה קהילתית. הדגש במאמר זה הוא על מתן טווח בחירה בפני אנשים עם מוגבלות, החפצים למרות הכול ללמוד תורה.

בחרתי להדגים זאת באמצעות מספר מקרים, שבהם תעסוקתם של האנשים עם המוגבלות נדונה במנותק מהקשר של פרנסה. באחד המקרים מדובר היה בזוג עם מוגבלות שכלית המתגורר במערך דיור, כאשר המערך דואג לכל צרכיו הקיומיים. במקרה אחר, הזוג אומנם חי באופן עצמאי, אולם הורי האישה נשאו על עצמם את כל הוצאות הזוג, ומתוך הנאמר בריאיון, נראה כי לא הייתה ציפייה שהזוג ישתכר לפרנסתו. במקרה השלישי אכן הייתה מצוקה כלכלית, שהתאזנה לאחר השגת קצבאות נכות, אך כאשר הבעל נפלט מהכולל, המשפחה פעלה למצוא לו עבודה ככתרון תעסוקתי ולא כמקור הכנסה.

התיאור הראשון הוא מתוך ריאיון עם רוחי ונחמה, נשות מקצוע חרדיות המנהלות מערך דיור מטעם משרד הרווחה, שבו קיימת אפשרות למגורי זוגות נשואים מהמגזר החרדי. רוחי ונחמה תיארו זוג עם מוגבלות שכלית שהביע התנגדות עזה לתוכנית התעסוקה שהותוותה להם על ידי מערך הדיור:

רוחי: לזוג הזה רצינו להתאים להם פנאי. בתוך האני מאמין שלנו, שאנשים צריכים לעשות חוץ מלהעביר את היום שלהם. ניסינו. הבאנו להם מורה לאומנות בבית, תרפיה באומנות. כמובן היו התנגדויות. אחרי שכנוע הסכים הבחורצ'יק, שהוא גדל בחברה נורמטיבית. אז הוא לא עושה שום דבר. כמו שאבא שלו ואחים שלו. אם אבא שלו לא משחק פלסטלינה – גם הוא לא עושה את זה. דיברנו איתו [...] קבענו להם פגישה בקליניקה לבעלי חיים. גם כתרפיה בבעלי חיים, גם כן שיצאו החוצה כחוויה משותפת של שניהם, לחוויה שמתאימה גם לגבר וגם לאישה. היא רצתה. הסכימה. הוא בסוף – בזמן אמת – לא הסכים ללכת. חשבנו שזו הזדמנות לצאת, לדבר, להעלות רגשות. זה היה בשבילנו אתגר מאוד קשה. מה מתאימים לו? לא רוצה שום דבר. רצינו להתאים להם חוג צילום שילמדו ביחד.

נחמה: הוא אברך. לא משנה מה הוא עושה בכולל.

רוחי: היא גם לא מסכימה שהוא לא ילמד תורה.

רוחי ונחמה הן נשות המקצוע אשר מנהלות אורח חיים חרדי, הרואה את לימוד התורה כדרך החיים הראויה ביותר. אך הן התקשו לקבל את שאיפותיהם של בני זוג עם מוגבלות שכלית לפעול על פי האידיאולוגיה החרדית, ומשכך דרבנו אותם להשתלב בעיסוק התורם בהיבט הטיפולי, הרגשי והחברתי. תעסוקה זו הייתה רחוקה מעולמם התרבותי, ובני הזוג ביקשו להמשיך את אורח החיים המקובל. הגבר העדיף לשהות בכולל אברכים וגם אשתו רצתה בכך. הם סירבו לראות את עצמם עוסקים בבעלי חיים, אך הצוות המקצועי לא גילה הערכה כלפי בחירתם של בני הזוג וקשה היה להתעלם מהאכזבה שביטאו לאחר שכשלו הניסיונות לשלב את הזוג בעיסוק שאינו לימוד תורה: "הוא לא עושה שום דבר. כמו שאבא שלו ואחים שלו"; "הוא אברך. לא משנה מה הוא עושה בכולל". זאת, כאמור, כאשר נשות המקצוע עצמן משתייכות לקהילה החרדית, ומן הסתם, הגברים במשפחתן מעדיפים אף הם ללמוד בכולל. כשגבר חרדי ללא מוגבלות בוחר ללמוד בכולל, זו בחירה מוערכת שאינה נבדקת. אנשים אינם חושדים בו כי בחר ללמוד תורה רק משום שרצה להיות כמו אביו ואחיו. נשותיהם של אברכים ללא מוגבלות אינן מטרידות את עצמן בשאלה מה הם עושים בכולל.

תיאורה של פנינה דומה למדי. פנינה היא אם לבת עם מוגבלות שכלית, שנישאה לאדם עם מוגבלות אף הוא. לזוג בן יחיד שפנינה שותפה בגידולו. גם פנינה מקיימת אורח חיים חרדי. בעלה, בניה וחתניה האחרים לומדים תורה. ובכל זאת, היא אינה מרוצה מהעובדה שחתנה אינו עובד. יצוין כי לאורך הריאיון לא עלה שיקול כלכלי כלשהו. פנינה ובעלה מחזיקים את הזוג המתגורר בקרבתם מבחינה כלכלית ותפקודית, ומסתבר שאין לה ציפיות שיעלה בידם לייצר הכנסה. ובכל זאת, כאשר סיפרה על חתנה אי אפשר היה להתעלם מנימת הביקורת על כך שאינו עובד:

הוא לא כל כך עובד. הוא מחליט שהוא כל היום לומד. הוא לא יודע כל כך ללמוד, אבל הוא רשום פה באיזה כולל [...]. והוא יודע לעשות מדרשים ודברים והוא מתעסק. לפחות הוא מתעסק כל היום עם דברים טובים.

לא ברור מהם אותם "מדרשים ודברים" שיודע הגבר לעשות. עולה כי מדובר בסוג של עיסוק תורני, גם אם לא כזה הדורש רמת חשיבה גבוהה. עיסוק זה נתפס אצל פנינה כ"רע במיעוטו" בשל העובדה שלא השתלב בשוק העבודה. אי אפשר להתעלם מהתייחסותה המזלזלת קמעה של אותה אם מסורה ביחס לחתנה. היא אינה מבטאת הערכה לעיסוקו התורני, והמובן מאליו בקרב כלל הגברים מתואר כבחירה, אולי שגויה, של אותו אדם עם מוגבלות: "הוא מחליט שהוא כל היום לומד"; "הוא רשום פה באיזה כולל", וזאת אף שהחלטה דומה לזו קיבלו, כאמור, גם גברים אחרים במשפחה.

כך גם בני משפחתה של אתי, שאף הם לא ראו ערך בלימוד התורה של חתנם – אדם עם מוגבלות שכלית. הם העדיפו שישתלב בעבודה כמסגרת לניהול נאות של הפנאי:

בשלוש שנים הראשונות אז הוא למד. בשלוש שנים הראשונות. אז זה היה כאילו כולל של הישיבה שגם שם זה היה כאילו משהו יזום. כן. גם אף פעם לא קיבלתי אישור רשמי אבל הבנתי שככה זה היה. אחרי שלוש שנים כביכול נסגרה הקבוצה ואמרו לו שלום, אז הוא עבר והתגלגל. בקיצור, למעשה הוא בלי שום מסגרת. היה שלב שמאוד מאוד דיברנו על עבודה והייתה לו עבודה, אבל כל איזה חודשיים שלוש החליף מסגרת עבודה. בקיצור, עבודות מזדמנות. כן? בקיצור, למעשה היום כבר כמעט שנה הוא בלי שום מסגרת. לא כולל ולא עבודה.

אתי, אשת אברך הלומד תורה, מתייחסת לשנות לימודיו של גיסה עם המוגבלות כמשהו "יזום". קרי, היא מנחשת כי המוגבלות מונעת ממנו להיות אברך מן השורה. כשהכולל נסגר לא היה כנראה ניסיון לאתר כולל אחר, מה שהיה עושה ככל הנראה אברך ללא מוגבלות, כל עוד לא היה דוחק פרנסה או צורך אחר שיגרום לו לעזוב את הלימוד.

נראה שאתי ופנינה, וכמו כן נחמה ורוחי, מרגישות ששהות ב"כולל" בלי אפשרות להגיע ללמידה מעמיקה, אינה ראויה, והן אינן מייחסות ערך וחיובות לתורתם של אנשים עם מוגבלות. אך ביקורת דומה לא תעלה מן הסתם ביחס לאדם ללא מוגבלות שאינו לומד בשקידה או בהעמקה. אתוס "חברת הלומדים", המעודד את הגברים לשהות בכולל ואת הנשים לתמוך בבעליהן לומדי התורה (פרידמן, 1991), מתערער כאשר מדובר באנשים עם מוגבלות. במקרים המתוארים נותקה הזיקה בין התעסוקה ובין הפרנסה, וההשתלבות בעבודה נתפסת כניצול ראוי יותר של הפנאי לעומת לימוד תורה, שהוא ערך עליון בקרב אנשים ללא מוגבלות. כך בעוד אדם חרדי בוחר אם להשתלב בשוק התעסוקה או להקדיש את זמנו לתורה, גברים חרדים עם מוגבלות, השואפים למלא אחר הנורמה הקהילתית ולעסוק בתורה – מוסללים לתעסוקה שאינה תורנית, תוך פגיעה בבחירתם החופשית.

סיכום

ניהול זמנם של אנשים עם מוגבלות, בפרט מוגבלות שכלית, מונע על ידי תפיסותיהם הערכיות של המעורבים בכך. העולם המודרני רואה בתעסוקה דרך ראויה להשגת ערכים של שוויון, אוטונומיה ומימוש עצמי. בשונה מזאת, החברה המסורתית החרדית רואה כערך עליון דווקא את לימוד התורה ואת קיום אורח החיים החרדי, בעוד ערכים של שוויון,

אוטונומיה ומימוש עצמי מצויים בדרג נמוך. בסולם הערכים החרדי תעסוקה נחשבת לראויה כאשר היא מספקת צרכים קיומיים של פרנסה, אולם ליתרונותיה האחרים של התעסוקה לא מוקנה ערך. אדם חרדי ללא מוגבלות בוחר אם להקדיש עיתותיו לתורה בלבד, ליטול חלק בשוק התעסוקה או לשלב בין השניים. אדם חרדי עם מוגבלות שכלית, בפרט כאשר עול הפרנסה אינו מוטל על כתפיו, יעדיף לא פעם לעסוק בלימוד תורה. גם אשתו עשויה להעדיף זאת כמי שאמונה אף היא על הערכים התרבותיים של לימוד תורה. והנה, דווקא סביבתם החרדית של אותם אנשים עם מוגבלות מאמצת לנוכח מוגבלותו של הזוג עקרונות וערכים הזרים לקהילה, הרואים בתעסוקה מקור מועדף למילוי הזמן באופן שיש בו העצמה וטיפול. במקרים אלו, באופן החורג מהמקובל ככל שמדובר בזוגות ללא מוגבלות, מסתבר כי הסביבה המשפחתית והמקצועית אינה מעודדת, אינה מכוונת ואף אינה מעריכה את לימוד התורה של אותם אנשים.

ניתן להבין את שאיפתם של אנשים חרדים רבים עם מוגבלות שכלית ללימוד תורה למרות מוגבלותם. שאיפה זו היא חלק משמעותי בהגשמת ערכים תרבותיים (גרשוני, 2022), אך מהו המקור להסתייגות הסביבה החרדית נוכח בחירתם זו? תיתכן טענה כי המקור להסתייגות הוא מתוך ההלכה היהודית, אשר מאפשרת, ואף מכוונת, אדם שאינו רואה ברכה בלימודו לפנות לעיסוק אחר, כולל למידת מקצוע (בבלי, פסחים, קיג, ע"א). אך מקורות ההלכה היהודית קובעים גם כי לימוד התורה שייך לכל אדם, ואין להפחית בערכה של תורה הנלמדת על ידי אדם אשר בחר, למרות קשייו, לעסוק בתורה. ללימוד תורה נודע ערך גם ביחס לאנשים עם מוגבלות שכלית בהתאם ליכולתם, וההלכה היהודית קובעת כי יש לאפשר להם ללימוד תורה עם שאר התלמידים, מתוך תקווה שאולי יבינו דבר מה (שטיינברג, 2006). יתר על כן, לימוד התורה תורם גם לצמיחתו של האדם עם המוגבלות, כלשונו של הרב שאול בראך (תרח"ץ, עמ' רמה) על המשנה בפרקי אבות: "וכל מי שעוסק בתלמוד תורה הרי זה מתעלה" (משנה, אבות ו, ב), וכן: "יש לומר שבא לרבות חלושי המוח. אפילו מי שנולד טיפש או מוחו חלוש, על ידי לימוד תורה מתעלה ומחכימת פתי ונותנת לו עוז ותושייה והוא מתעלה על שאר בני אדם שנולדו כמותו". כך נראה כי המקורות היהודיים אינם מחזיקים בעמדה המתנגדת לעיסוקם של אנשים עם מוגבלות בלימוד תורה.

נראה שהסללתם של גברים חרדים עם מוגבלות לכיוון תעסוקה שאינה לימוד תורה, גם בניגוד לרצונם, מוסברת באמצעות הביקורת על המודל הרפואי ביחס למוגבלות. המודל הרפואי רואה את המוגבלות כתופעה טרגית ועוסק בתיקון ושיפור "פגמיהם" של אנשים עם מוגבלות כל העת (Shakespeare, 2006). הסביבה המקצועית והמשפחתית מצפה לראות את האדם עם המוגבלות במגמה של שיפור מתמיד גם בהיותו בוגר. עיסוק בלימוד תורה, שאינו נחשב מקדם ו"מתקן", צפוי לספוג ביקורת, בפרט במוסדות בפיקוח הרווחה, שמהם מצופה להגדיר מטרות חינוכיות ושיקומיות (דוגמת ס' 3(3) לתוספת תקנות שירותי הסעד [הסכם להחזקת נזקק-מפגר במעון], תשס"א-2001).

כך גם שילובם התעסוקתי של אנשים עם מוגבלות מתואר כמסגרת מקדמת ומשקמת, דוגמת התייחסות השופט בעניין **חמידאן** (תפ (י-ם) 33336-10-20 **מדינת ישראל נ' כמאל חמידאן** [17.7.22]), שבו הורשע עובד בהתעללות בעמית עם מוגבלות. השופט תיאר את מקום העבודה המשלב: "מקום שביטא את ההתקדמות המדודה שלו לעבר יכולת תפקודית גבוהה יותר, שיפור במצבו הנפשי, ניהול אורח חיים עצמאי מסוים, תחושת מסוגלות ויכולתו לתכוס את עצמו כבעל ערך".

תרומת לימוד התורה מהווה ערך מרכזי באידיאולוגיה היהודית, גם אם תרומה זו אינה מובנת על ידי מי שאינו מחזיק בסולם הערכים החרדי. ניתוח תופעה חברתית מחייב קשיבות לערכים ולמשמעויות של קבוצת התרבות מנקודת מבטה שלה (מזרחי, 2017). והנה, בתחום המוגבלות חודרים, מסתבר, ערכים אוניברסליים בתפיסת העיסוק הנאות אל תוך הקהילה החרדית, ומערערים על זכותם של אנשים עם מוגבלות להגשים ערכים תרבותיים. בעבר הצגתי את המונח "זכות" במשמעותו האוניברסלית של "זכויות אדם", לעומת משמעותו התרבותית של המונח "זכות" כקיום מצווה, כפי שמופיעה המילה זכות במשמעותה בברכה המוכרת: "שירבו זכויותינו כרימון" (גרשוני, 2018). בשילוב שתי המשמעויות של המונח זכות, אטען כי כחלק מהפעולות לאיתור הזדמנויות וחסמים בעולם התעסוקה של אנשים עם מוגבלות, יש לפעול להגשמת זכויותיהם של אנשים חרדים עם מוגבלות לבחור באופן שבו הם מעוניינים למלא את זמנם, אם בהשתלבות בתעסוקה ואם באפשרות לזכות לעסוק בתורה כרצונם, ולזכות גם בהערכה ובתמיכה של הסביבה למימוש שאיפתם זו.

בפתח מאמר זה הוצג פתרון עתיק יומין לתעסוקת כוהנים עם מוגבלות, הלוא היא לשכת העצים בבית המקדש, שבה הועסקו כוהנים בעלי מום. קיימת ביקורת המסתייגת מהאיסור המוטל על כוהנים בעלי מום לעסוק בעבודת המקדש (הכהן, 2006). מקורה של ביקורת זו, בעיניי, היא ניסיון להעתיק ערכים של שוויון אל תרבות שאינה מתיימרת לקדש ערכים אלו. ואכן, לא כל אחד יכול היה לעבוד בבית המקדש, ועם זאת – לכלל הכוהנים נמצאה הדרך להגשים את הערך הדתי של עבודת המקדש. אטען בזהירות כי ייתכן שמסגרות תעסוקה סגרגטיביות, המיועדות לאנשים ולנשים עם מוגבלות שכלית, למרות שלל חסרונותיהן, תהיינה לגיטימיות בתוך הקהילה החרדית. ערך המגוון האנושי בקרב העובדים שונה בקהילה החרדית, אשר רבים מחבריה יעדיפו מסגרות עבודה שבהן יש הפרדה בין נשים לגברים, כך גם עבודה בסביבה שאינה חרדית נתפסת כאיום (Frenkel & Wasserman, 2020). על אותה דרך, ייתכן שעבודה מוגנת בקרב קבוצת השווים עשויה להיות מועדפת על אנשים חרדים עם מוגבלות שכלית, וייתכן שאף יש מקום לחשוב בתכנון עבודה מוגנת, לשלב גם אפשרות של "קביעת עתים לתורה" למעוניינים בכך, באופן המותאם לאנשים עם מוגבלות שכלית, דוגמת המחשה ופישוט לשוני. כך המענה יעלה בקנה אחד עם הגשמת הערכים הדתיים, ברוח לשכת העצים שבבית המקדש.

פעם אחת הייתי מהלך ממקום למקום ומצאני אדם אחד, שלא היה בו לא מקרא ולא משנה, [...] ואמרתי לו: "בני, מה אתה משיב לאביך שבשמים ליום הדין?" [על כך שאינו לומד תורה. ח.ג.] ואמר לי: "רבי, [...] בינה ודעת לא ניתנו לי מן השמים שאקרא ואשנה" ואמרתי לו: "בני, מה מלאכתך? ואמר לי: "ציד אני." ואמרתי לו: "בני, מי לימדך ואמר לך שתביא פשתן ותארגהו מצודות ותשליכהו לים ותעלה הדגים מן הים?" ואמר לי: "רבי, בזה נתנו לי בינה ודעת מן השמים." ואמרתי לו: "ומה להביא פשתן, ולארוג מצודות, ולהשליך לים, ולהעלות דגים מן הים נתנו לך בינה ודעת מן השמים, ולדברי תורה שכתוב בה: 'כי קרוב אליך הדבר מאוד בפיו ובלבבך לעשותו' (דברים ל, יד) לא נתנו לך בינה ודעת מן השמים"?! מיד הרים קולו ובוכה ומתאנח.

(תנא דבי אליהו זוטא, מהדורת לוין אפשטיין, פרק יד)

ביבליוגרפיה

- בראך, ש. הרב. (תרח"ץ) חלק לעולם הבא, אבות ו, ב, יח. דפוס ברנוביץ.
- ברכפלד, א. (2021). מדד התפוקה כחסם בתעסוקת אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית בשוק קפיטליסטי [עבודה לקראת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב] קרן שלם.
<https://www.kshalem.org.il>
- גרשוני, ח. (2018א). שיח הזכויות של אנשים עם מוגבלויות בתוך: י. מרגלית וח. זיכרמן (עורכים). משפט, חברה ותרבות, המשפט והחרדים בישראל (עמ' 323-359). אוניברסיטת תל אביב, הפקולטה למשפטים והוצאת נבו.
- גרשוני, ח. (2018ב) הזכות לנישואים של נשים עם מוגבלויות במגזר החרדי – היבטים ביקורתיים [עבודת גמר לקראת תואר מוסמך. לא פורסם. אוניברסיטת תל אביב].
- גרשוני, ח. (בעבודה) "הבה לי בנים ואם אין מתה אנוכי" הורות של זוגות חרדים עם מוגבלות בצל החוק האזרחי, ההלכה היהודית והנורמות החברתיות בקהילה החרדית [עבודת גמר לקראת תואר דוקטור לפילוסופיה. לא פורסם. אוניברסיטת תל אביב].
- גרשוני, ח. וטאוב, ת. (2021). "יש לנו שאיפות שונות לחלוטין" – הקהילה החרדית ומאפייניה בראי שיח המוגבלות. בתוך: ד. איזנקוט, ר. חיראק וש. דורון (עורכים). אתגרים ומגמות בחברה הישראלית במבט רב תחומי (עמ' 179-209). פרדס הוצאה לאור.
- גרשוני, ח. (2022). הזכות למימוש ערכים של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית בתוך: מ. אל-יגון ומ. מרגלית (עורכות). מוגבלות שכלית התפתחותית: תיאוריה, מחקר והשלכות יישומיות (עמ' 349-379). קרן שלם.
- הכהן, א. (2006). כל איש אשר בו מום לא יקרבו? - למעמדם של אנשים עם מוגבלות בעולמה של תורת ישראל. במעגלי צדק 11. עמ' 16.
- ווגנר, ד. (2015). אבות אברכים: זהויות ותפקידים במשפחה החרדית בישראל. חקר החברה החרדית, 2. עמ' 147-168.
- טל, א., אלמוג, נ. וגלי צינמון, ר. (2017). תעסוקת אנשים עם מוגבלות – בין חזון למציאות, ביטחון סוציאלי, 102, עמ' 5-19.
- כהנר, ל. (2020). החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות (עמ' 261-282). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל. ומלאך ג. (2021). שנתון החברה החרדית בישראל 2021, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
<https://www.idi.org.il/articles/37864>
- כרמי, ש. (2004). משבר החינוך הישראלי הפוסט-ציוני: תפיסות ומגמות בעימות בראי "הפדגוגיה של ההתרחשות בהווה" (עמ' 123-128, 258-265). הקיבוץ המאוחד.

- ליפשיץ, ח. וגלובמן, ר. (2006). יחסה של החברה החרדית לאדם החריג: מאפקט הסטיגמה לאפקט ההסתגלות. בתוך מ. חובב ופ. גיטלמן (עורכים). *מבידול לשילוב: התמודדות עם מוגבלות בקהילה* (עמ' 147-179). הוצאת כרמל.
- מור, ש. (2008). לקראת רדיקליזציה של קצבת נכות כללית דילמות של מאבק לשינוי חברתי, בתוך: מ' אייזנשטדט וג' מונדלק (עורכים). *משפט חברה ותרבות – העצמה במשפט* (עמ' 91-157). אוניברסיטת תל אביב, הפקולטה למשפטים והוצאת נבו.
- מור, ש. (2012). *שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות בתעסוקה – מתיקון הפרט לתיקון החברה*, עיוני משפט, לה, עמ' 97-150.
- מזרחי, נ. (2017). *הסוציולוגיה בישראל לאן? מסוציולוגיה של חשד לסוציולוגיה של משמעות*, מגמות נא(2), עמ' 11-69.
- מלכיאלי, מ. (ד' באב, תשע"ז). בין "פרנסה" ל"קריירה" צריך עיון – חשיבה והגות חרדית, סדר עיון: על התורה ועל העבודה? <https://iyun.org.il>
- פלדמן, נ. (2015). *הון בריאותי ומדיקולטורזציה ב'חברת המשתדכים' החרדית* [עבודה לשם תואר מוסמך, לא פורסם. אוניברסיטת תל אביב].
- פרידמן, מ. (1991). *החברה החרדית, מקורות, מגמות תהליכים* (עמ' 73-76, 129-134). הוצאת מכון ירושלים למחקרי מדיניות.
- פרידמן, מ. (1995). *האישה החרדית*. בתוך: י. עצמון (עורכת), *אשנב לחיי נשים בחברות יהודיות* (עמ' 273-290). מרכז זלמן שזר.
- פרידמן, ש. (2021). *ישראל והקהילה החרדית חומות מתגבהות ועתיד מאתגר* (עמ' 63-69). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רימון-גרינשפון, ה., טנא-רינדה, מ., אבידן זיו, א. וילון חיימוביץ, ש. (2018). *עובדים על זה: עקרונות להנגשה קוגניטיבית בסביבת העבודה*. עניין של גישה 22, עמ' 25-34.
- שוורץ, י. הרב. (תשס"א) *ספר הפרשיות – בראשית נח* (עמ' סא). דבר ירושלים.
- שטרן, ש. (2016). *חרדים לקהילה, מחקרי משפט, ל, עמ' 519-555*.
- שטרלר, נ. (2004). *להתפרנס או לחכות לנס*. בתוך: ע. סיון וק. קפלן (עורכים), *חרדים ישראלים - השתלבות בלא תמיעה*. (עמ' 32-55). מכון ון ליר.
- שטינברג, א. (2006) פתי. *אנציקלופדיה הלכתית רפואית ו* (עמ' 487-488) מכון שלזינגר.
- Berlin, I., & Williams, B. (2013). Pluralism and Liberalism. *Isaiah Berlin: Concepts and Categories: Philosophical Essays*. Ed. by Henry Hardy. Princeton, 2.
- Barth, A., & Ben-Ari, A. (2014). From wallflowers to lonely trees: Divorced ultra-Orthodox women in Israel. *Journal of Divorce & Remarriage*, 55(6), 423-440.

- Cohen, A. B., & Hill, P. C. (2007). Religion as culture: Religious individualism and collectivism among American Catholics, Jews, and Protestants. *Journal of personality*, 75(4), 709-742.
- Crowder, G. (2020). From value pluralism to liberalism. In *Pluralism and liberal neutrality* (pp. 2-17). Routledge.
- Duriez, B., Luyten, P., Snauwaert, B., & Hutsebaut, D. (2002). The importance of religiosity and values in predicting political attitudes: Evidence for the continuing importance of religiosity in Flanders (Belgium). *Mental Health, Religion & Culture*, 5(1), 35-54.
- Frenkel, M., & Wasserman, V. (2020). With God on Their Side: Gender–Religiosity Intersectionality and Women’s Workforce Integration. *Gender & Society*, 34(5), 818-843.
- Hunt, V., Prince, S., Dixon-Fyle, S., & Yee, L. (2018). Delivering through diversity. *McKinsey & Company*, 231.
- Loewenthal, K. M. (2012). Mental health and mental health care for Jews in the diaspora, with particular reference to the UK. *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 49(3), 159-166.
- Orr, Z., Unger, S., & Finkelstein, A. (2021). The challenges and dilemmas of local translators of human rights: The case of disability rights among Jewish ultra-Orthodox communities. *Journal of Human Rights*, 20(3), 339-355.
- Shakespeare, T. (2006). The social model of disability. *The disability studies reader*, 2, 197-204.
- Scorza, J. A. (2006). Facing up to civic pluralism: A friendly critique of Galston. *Theory and Research in Education*, 4(3), 291-311.
- Sher, D. A., Gibson, J. L., & Sher, H. E. (2022). ‘We’ve come a very, very, long way’ Overcoming stigma of autism: An interpretative phenomenological analysis within the UK Jewish community. *Autism*, 13623613221075099.
- Weiss, P., Shor, R., & Hadas-Lidor, N. (2013). Cultural aspects within caregiver interactions of ultra-Orthodox Jewish women and their family members with mental illness. *American Journal of Orthopsychiatry*, 83(4), 520.

ראיונות:

- ריאיון עם נחמה ורוחי, מנהלות מערך דיור (11.7.2016).
- ריאיון עם כנינה, סבתא, אם לבת עם מוגבלות (25.9.2019)
- ריאיון עם אתי, אחות לאם עם מוגבלות (4.2.2019).